

Connect. Learn. Grow. Belong.

ACTIEPROGRAMMA LEEGSTAND KANTOREN

November 4th 2011
Amsterdam

CORENET
GLOBAL

© 2009. CoreNet Global. All rights reserved.

Connect. Learn. Grow. Belong.

Program

- Welkom, Remco Kroeze (CBRE) & Monique Arkesteijn (CNG Benelux)
- Remco Kroeze & Ank Dorscheidt, 'De veranderende wensen van eindgebruikers en de impact op de markt' (CBRE)
- Anne de Jong "Leegstand & vastgoedbeleid Dutch Office Fund", (Portfolio Manager CBRE Global Investors)
- Hilde Remøy "Leegstand & vastgoedbeleid eigenaar gebruikers", (TU Delft)
- Flip Verwaaijen, "De onmacht van de vastgoedwereld: het is tijd voor lef" (Post NL)
- Discussie, evaluatie en slot

© 2009. CoreNet Global. All rights reserved.

Connect. Learn. Grow. Belong.

Kantorentop

De veranderende wensen van eindgebruikers en de impact op de markt

Remco Kroeze & Ank Dorscheidt, CBRE

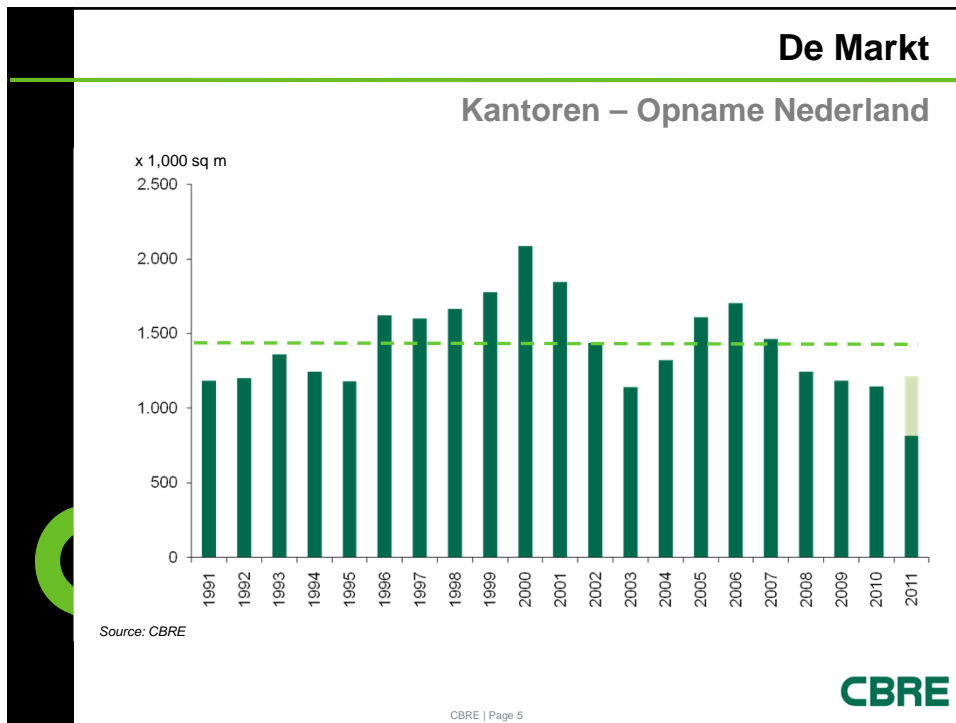
© 2009, CoreNet Global. All rights reserved.

De Markt

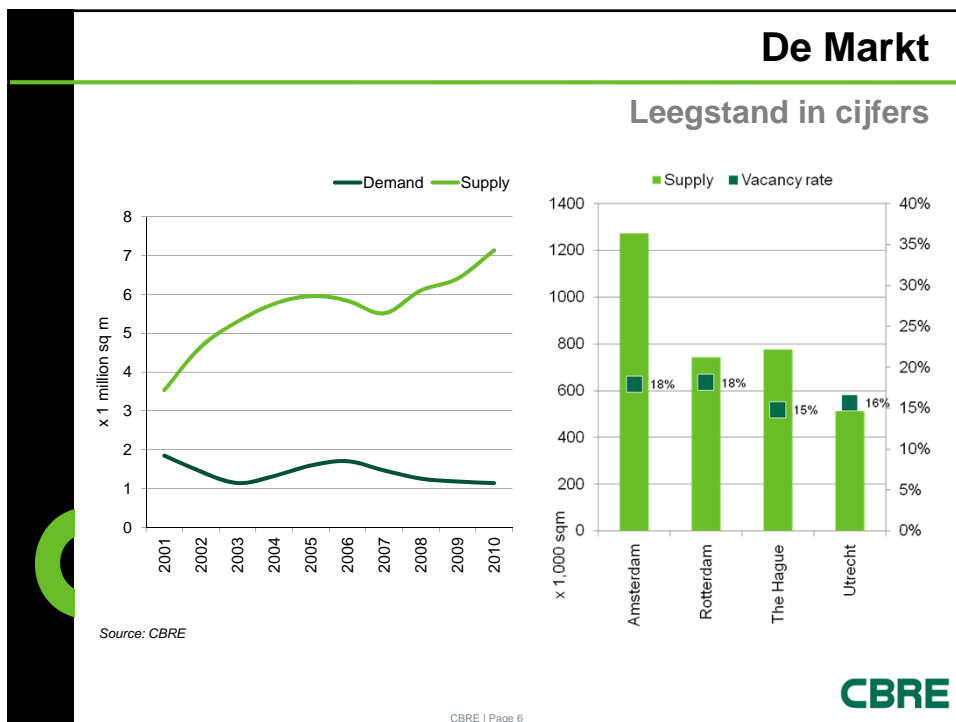
Leegstand

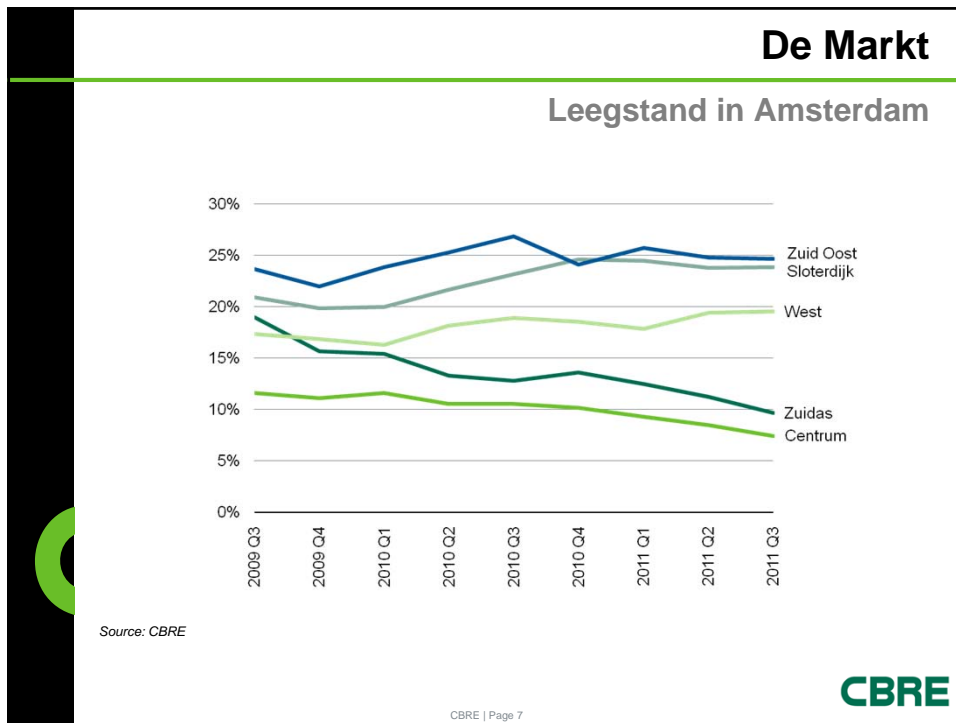
CBRE | Page 4

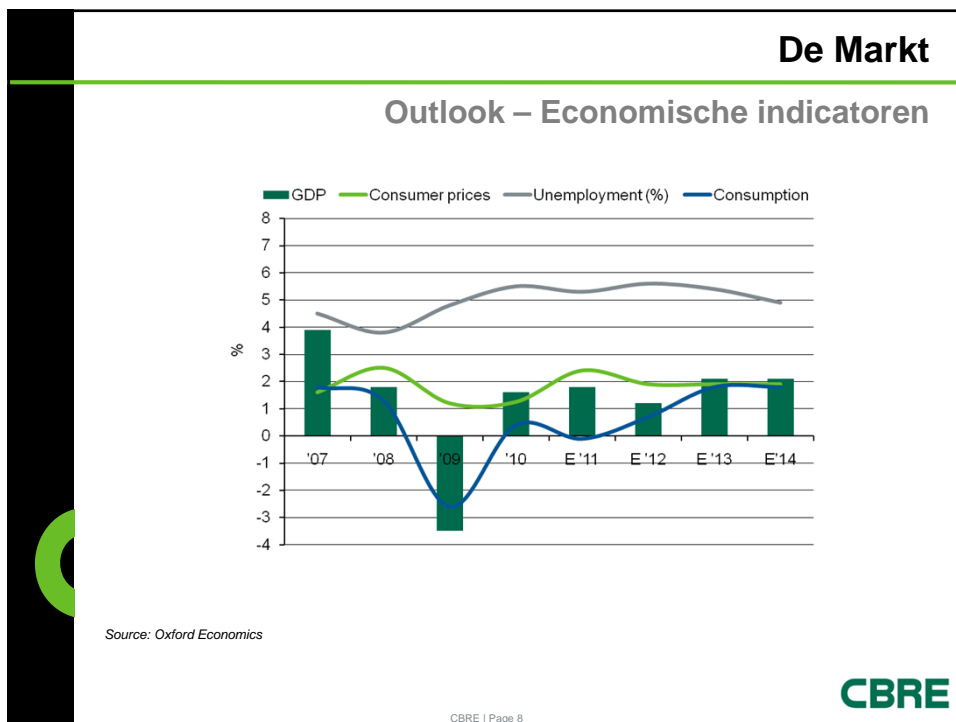
CBRE | Page 5

CBRE | Page 6

CBRE | Page 7

CBRE | Page 8

Wensen Eindgebruikers

Veranderende vraag

- De functie van het kantoor verandert van 'werkplek' naar 'ontmoetingsplek', o.a. door:
  - Groei mobiliteit
  - Groei technologische mogelijkheden
  - Veranderende generaties
  - Meer behoefte samenwerking en communicatie
  - Verschuiving werk / privé balans
- Bezetting kantoren erg laag (piek 70%, gemiddeld 50%) en deze trend zet verder door
- Loslaten van eigen werkplekken zorgt voor efficiënter gebruik van ruimten en verhoging van dynamiek op de werkvloer
- Last but not least: het gaat om een **blijvende** verandering, vanuit medewerkers, werkgevers en de markt

CBRE | Page 9

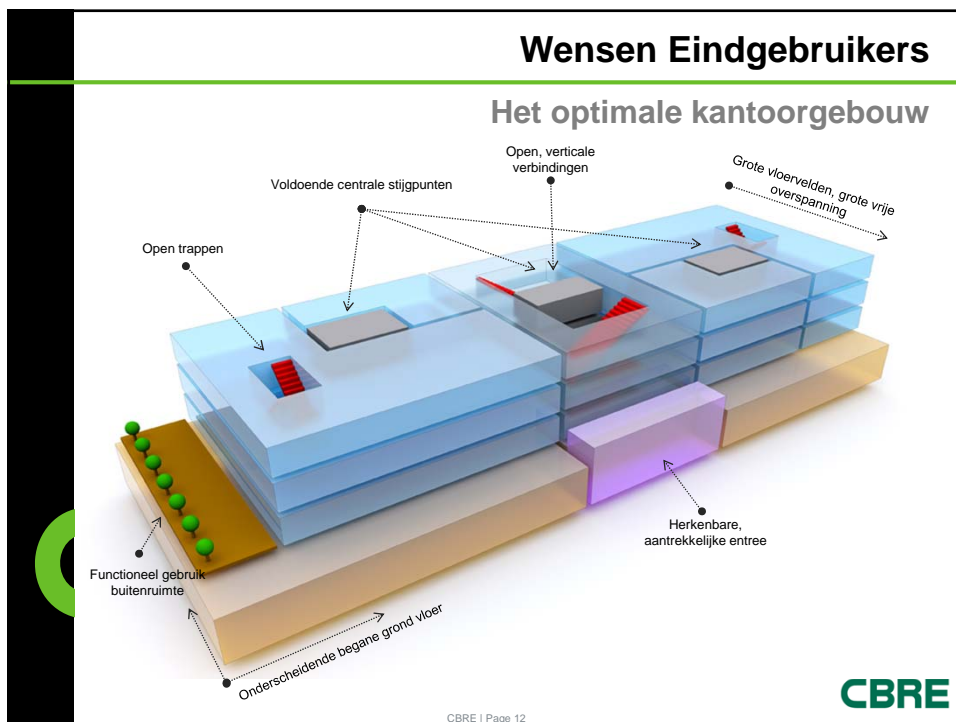
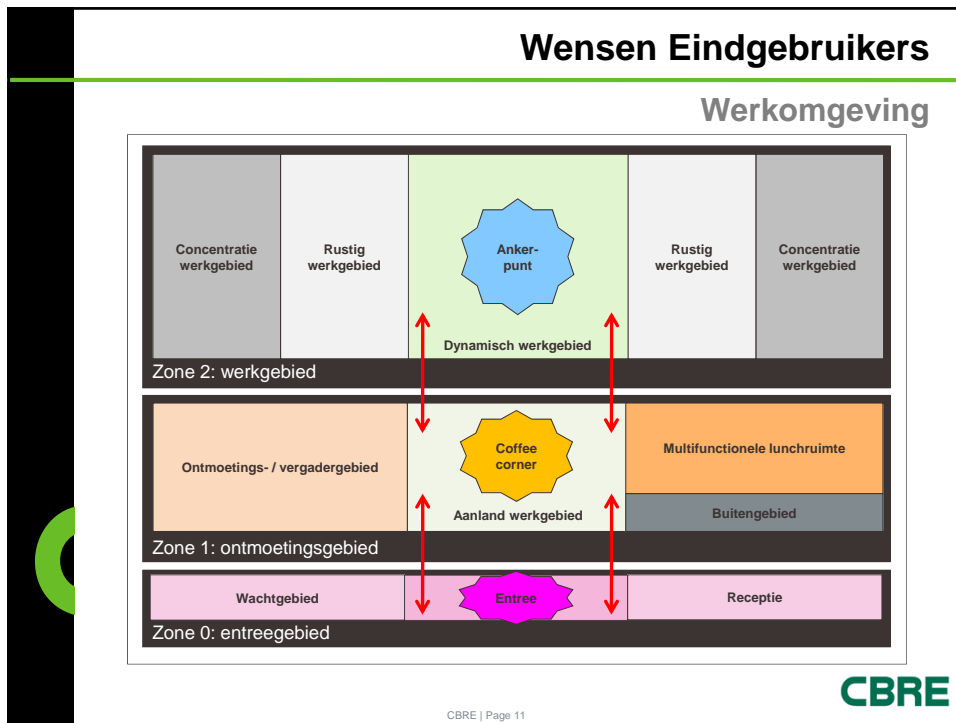
Wensen Eindgebruikers

Veranderende vraag

- Locatie / Dorp in een stad
  - Multifunctionele locatie met verschillende voorzieningen
  - Levendige, attractieve omgeving
  - Goed bereikbaar met auto, OV en fiets
  - Duurzaamheid
- Gebouw / Gebouw in een gebouw
  - Identiteit
  - Entree en logistiek
- Werkomgeving / Vlek zonder hek
  - Open en transparant
  - Verbinding

CBRE | Page 10

Wensen Eindgebruikers

Aansluiting vraag & aanbod

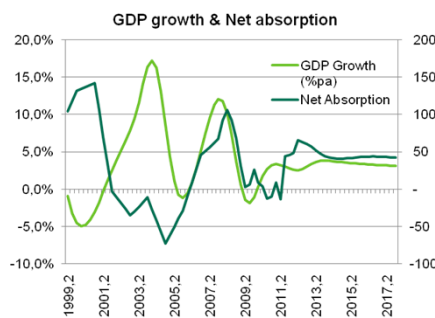
- Kantoor moet business optimaal ondersteunen
  - Ontmoeten, samenwerken, cultuurverankering, efficiency en flexibiliteit
  - Goed bereikbaar, sociaal hart, geen fysieke beperkingen

- Metrages kleiner dan 2.500 – 3.000m²:
  - Match vraag – aanbod mogelijk
  - Doorgaans aanpassingen benodigd, denk aan: toevoegen open trappen, verbetering klimaat en akoestiek, etc.

- Metrages groter dan circa 3.000m²:
  - Toenemende mis-match tussen vraag –aanbod
  - Gebrek aan sociaal hart, beperkte verdiepingsgrootte, eigen identiteit etc. etc.
  - Gerichte, selectieve nieuwbouw blijft noodzakelijk

CBRE | Page 13

Outlook

Alleen maar slecht nieuws?

Source: CBRE

CBRE | Page 14

Conclusies

Impact veranderende vraag

- Verregaande consolidatie en concentratie trend
- Bulk kantorenvraag zal zich concentreren op levendige, goed bereikbare locaties in sterke regionale en landelijke steden
- Leegstand in courante gebieden zal afnemen door gebrek aan alternatieven
- Grote druk op secundaire locaties resulterend in significante verhoging leegstand aldaar
- Verhoogde focus op grote vloervelden, flexibele lay-outs en gebouwen met ruimte voor eigen identiteit
- Ondanks hoge leegstand, blijvende mis-match (grotere metrages), resulterend in gerichte, selectieve nieuwbouw

CBRE

CBRE | Page 15

Wat doen we

Met de structurele leegstand

- Afname van de kwantitatieve vraag
    - *"alleen al HNW leidt tot minimaal 15% ruimte efficiency"*
    - *"de vergrijzing in NL leidt tot een reductie van 10%"*
  - Toename van de kwalitatieve vraag
    - *"... vanwege de mismatch tussen vraag en aanbod"*
- Leegstand en herbestemmingvraagstuk wordt niet eenvoudiger
- Stimuleringsprogramma gericht op voorkoming van uitstroom (bestaande bouw inruilen voor nieuwbouw)
  - Grondige heroverweging van planvorming, met focus op gebieds- en regiogewijze aanpak

CBRE

CBRE | Page 16

Connect. Learn. Grow. Belong.

Kantorentop

**Leegstand &
vastgoedbeleid
Dutch Office Fund**

Anne de Jong, Portfolio CBRE Global Investors

CORENET
GLOBAL

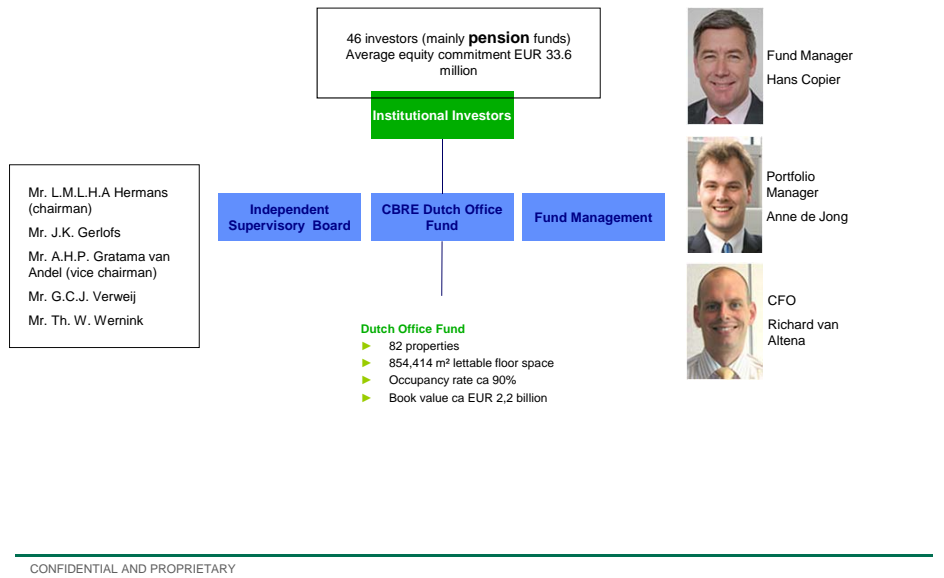
© 2009, CoreNet Global. All rights reserved.

Agenda

- **Wie zijn we** (wat doen we, voor wie)
- **De kantorenmarkt** (is er eigenlijk nog vraag en zo ja naar wat dan ?)
- **Ons beleid** (hoe gaan we om met de verwachte vraag+marktontwikkelingen)

Fund Profile

Kantorenmarkt

Demand for office space; building environment + buildings

Office space will be more used as a strategic instrument to attract and retain talent

- Talent becomes more important as a competitive advantage
- Less young talent available
- New Way of Working (more space and time independent work)

Impact on demand for specific locations

- Talent concentrates in (big) cities
- Increasing importance public transport locations (parking places remains important)
- Increasing importance own identity and facilities (shops, catering), multifunctional locations
- Need for smaller space spread over the country (satellite)

Impact on the building and contracts

- larger floors
- Sustainability
- Meeting rooms
- Flexibility in time and space

CONFIDENTIAL AND PROPRIETARY

Investment and Leverage policy

Our policy in a nutshell

- The quality of our **locations**
  - Focus on **multifunctional** locations
  - Reduction investments outside the **Randstad**
- The quality of our **buildings**
  - Focus on **quality**
  - **Sustainability** is a key element of the portfolio strategy
- The quality of our **management** (including services to current and potential tenants)
  - **Active asset management** plays a crucial role

CONFIDENTIAL AND PROPRIETARY

Update Investment and Leverage policy

Our portfolio strategy; operational improvements

Our policy in a nutshell

Improvements

▪ The quality of our locations - Focus on multifunctional locations - Reduction investments outside the Randstad ▪ The quality of our buildings - Focus on quality - Sustainability is a key element of the portfolio strategy ▪ The quality of our management ▪ Active asset management plays a crucial role	- further increase multifunctional - make HNW (more) possible , adjust into multi tenant ▪ further improve level ,introduce flexibility

CONFIDENTIAL AND PROPRIETARY

Duurzame huisvesting

Een logisch gevolg van de beleggingsstrategie van CBRE Global Investors

WTC Amsterdam 1982

WTC Amsterdam 2010

Duurzame huisvesting =

- Selecteren van de beste locaties voor elke sector in Nederland
- (Blijven) Investeren in de hoogwaardige kwaliteit van het vastgoed

Resultaat = duurzame vraag naar onze gebouwen, dus rendement voor eigenaren

CONFIDENTIAL AND PROPRIETARY

Referentie projecten

Overzicht van duurzame renovaties binnen portefeuille

WTC Amsterdam Amsterdam

- Brochure voor huurders
- Uitvoeren van Quick wins

Nieuw Amsterdam Gebouw Amsterdam

- Volledige herontwikkeling
- BREEAM renovatie

Vivaldi offices Amsterdam

- Greenlight EU award
- Innovatieve verlichting

Hojel City Centre I Utrecht

- Nieuwe werken
- Minimaal label C

Groene Toren Den Haag

- Energielabel van G naar C
- Samenwerking met huurders

Lange Voorhout Den Haag

- Energielabel C
- Aanpassing gevelglas

CONFIDENTIAL AND PROPRIETARY

Connect. Learn. Grow. Belong.

Kantorentop

Leegstand & vastgoedbeleid

Eigenaar gebruikers

Hilde Remøy, TU Delft

© 2009, CoreNet Global. All rights reserved.

Leegstand En vastgoedbeleid

Hilde Remøy
9-11-2011

Kwantitatieve vraag en aanbod

$$\text{Kantoor werkgelegenheid} \times \text{M}^2/\text{werknemer} = \text{Kwantitatieve vraag}$$

7 miljoen m² leegstand verdwijnt bij

1. Banengroei van ca 400 000 werknemers
2. Toename m² gebruik 2.5m² per werknemer

7 miljoen m² leegstand verdubbelt bij

1. ...
2. ...

Leeg kenmerken

Bouwjaar: 2002
 Gebouwgrootte: 13300m²
 Uitstraling: modern, glas, schoon
 Flexibiliteit: vloeren moeilijk indeelbaar
 Vraaghuur: 255 euro/m²

Locatietype: kantoorterrein
 Bereikbaarheid: Goed
 Parkeren: minder dan gemiddeld
 Voorzieningen: snack-car op loopafstand
 Status: veel leegstand, distributie,
 Vogelaarwijk

Gebruikersvoorkeuren

Grote verschillen

'De kantoorgebruiker'

Locatie

1. Bereikbaarheid OV
2. Bereikbaarheid Auto
3. Veiligheid

Gebouw

1. Hoogte van de huur
2. Comfort
3. Flexibiliteit contract

(TU Delft, 2011)

'De creatieve'

Locatie

1. Restaurants en cafés
2. Kwaliteit publieke ruimte
3. Bereikbaarheid OV

Gebouw

1. Hoogte van de huur
2. Klein huurbare werkunits
3. Multitenant gebouw

(TU Delft, 2011)

Stay or go?

Motivatie om te blijven:

1. Financieel
2. Beste prijs-kwaliteitverhouding
3. Geen geschikte (nieuwe) locatie
4. Aanpasbaarheid bestaand gebouw
5. Onzekere toekomst
6. Duurzaamheid

(TU Delft, 2011)

Leegstand

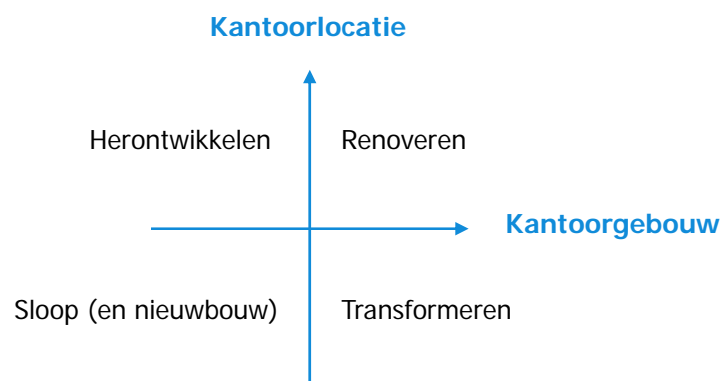
Aanpakken

- Pak bestaande gebouwen aan: renoveren, transformeren, sloop-en-nieuwbouw
- Overheid: niet nieuwe grond uitgeven, wel "hergebruik" van binnenstedelijke locaties en aanpak leegstandslocaties
- Ontwikkelaar: herontwikkelen, focus op locatie en gebouwkenmerken
- Belegger: reëel waarderen, relatie huurder bewaken

**HET IS GEWOON
LEKKERDER DWEILEN
ALS JE WEEET
DAT ONDERTUSSEN
TENMINSTE
IEMAND PROBEERT
DE KRAAN TE
REPAREREN**

Loesje

Mogelijke ontwikkelingen

STOP
De wegwerpmentaliteit

 Transformatie van kantoren naar woningen 33

Connect. Learn. Grow. Belong.

Kantorentop

HET IS TIJD VOOR LEF

FLIP VERWAAIJEN

© 2009. CoreNet Global. All rights reserved.

Connect. Learn. Grow. Belong.

Kantorentop 1

Gedrag van toen zijn de blaren van nu bij:

- 1. Bouwers**
- 2. Ontwikkelaars**
- 3. Beleggers**
- 4. Banken**

- De rol van de diverse overheden**
- De nieuwe rol van 1-4**

© 2009. CoreNet Global. All rights reserved.

Connect. Learn. Grow. Belong.

Kantorentop 2

**(H)erkennen van het probleem
Oplossingsrichtingen**

**TOON LEF & LEIDERSCHAP
PAS DE STRATEGIE AAN
HERONTWIKKEL BESTAAND VG**

GROTE ROL VOOR DE KLANT

© 2009. CoreNet Global. All rights reserved.

Connect. Learn. Grow. Belong.

Kantorentop

**Discussie,
Evaluatie & Slot**

CORENET
GLOBAL

© 2009, CoreNet Global. All rights reserved.